

ÖĞRETMEN ADAYLARINDA ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE DİNİ TUTUM İLİŞKİSİ

The Relationship Between Multiculturalism And Religious Attitudes in Teacher Candidates

Fatma Nur ŞENGÜL

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
İstanbul/TÜRKİYE.

*Assist. Prof., Istanbul Aydın University Faculty of Science and Literature Program of Sociology,
Istanbul/TURKEY*

fnyilmaz@aydin.edu.tr Orcid: 0000-0002-2995-943X.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 8 Kasım / November 2021

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık/December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2021

Cilt / Volume: 20 Sayfa/Pages: 89-117

Atrf / Citation: Şengül, Fatma Nur. "Öğretmen Adaylarında Çokkültürlülük ve Dini Tutum İlişkisi [The Relationship Between Multiculturalism And Religious Attitudes in Teacher Candidates]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 20 (Aralık/December 2021): 89-117.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.994581>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Fatma Nur Şengül**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Çokkültürlülük son yüzyılda küreselleşme ve göçle birlikte toplumların tartıştığı önemli alanlardan birisi olmuştur. Kavram genel bir ifade ile farklı kültürel veya etnik grupların ayrı ayrı var olmaları, ekonomik ve politik yaşama eşit olarak katılmaları şeklinde tanımlanmaktadır. Göçle birlikte artan farklı etnik grupların taleplerinin başında ise eğitim gelmektedir. Çokkültürlü eğitimin öğrenci ve öğretmene kazandıracığı olumlu bakış açısının, toplum içerisinde yaşanan çatışmaların önüne geçeceği ve uyumu arttıracığı düşünülmektedir. Farklılıklara olan bakış açısını etkileyen etmenler çok çeşitli olmakla birlikte, bu çalışma demografik özellikler ve dini tutum faktörlerine göre çokkültürlülük algısının farklılaşıp farklılaşmadığını ele almaktadır. Türkiye'ye son on yılda yaşanan göçler sebebi ile etnik, dil, din vb. anlamda yaşanan farklılaşma ile en fazla yüz yüze gelen meslek gruplarından biri olan öğretmenler bu çalışmanın örnek grubunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda eğitim fakültesinde öğrenim gören 390 öğretmen adayı üzerine dini tutum ve çokkültürlülük algı ölçeklerini içeren anket formu covid-19 salgını nedeniyle online olarak uygulanmıştır. Araştırmada metot olarak dokümantasyon ve ilişkisel tarama yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Kartopu örneklem yöntemi kullanılarak evreni temsil edebilecek sayıda öğretmen adayına ulaşılmıştır. Çalışmanın sonucunda öğretmen adaylarının çokkültürlülük algılarının yüksek olduğu, din, kültür, düşünce farklılıklarına olumlu baktıkları, dilsel farklılıklara olumsuz tavır takındıkları, dini tutumlarının orta seviyede olduğu, dini tutumun Tanrı ile ilişki boyutunu en yüksek oranda yaşadıkları, kadınların erkeklere oranla çokkültürlülük algılarının daha yüksek olduğu, sınıf düzeyine göre çokkültürlülük algısının farklılaştığı, ekonomik durum ve dini tutum arttıkça çokkültürlülük algısının da arttığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Çalışmada dini tutum arttıkça çokkültürlülük algısının artacağı ana hipotezinin doğrulandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çokkültürlülük, dini tutum, öğretmenlerde çokkültürlülük, öğretmenlerde dini tutum, din ve çokkültürlülük

Abstract

Multiculturalism has been one of the important areas that societies have discussed with globalization and migrations in the last century. The concept is defined as the existence of ethnic groups separately and their equal participation in economic and political life. Education is at the forefront of the demands of different ethnic groups that have increased with migration. It is thought that the positive perspective that multicultural education will bring to students and teachers will prevent conflicts in the society and increase harmony. Although the factors affecting the perspective on differences are very diverse, this study deals with whether the perception of multiculturalism differs according to demographic characteristics and religious attitude factors. Due to the migrations to Turkey in the last ten years, ethnic, language, religion, etc. Teachers, who are the occupational group that struggles most with the differentiation experienced in this sense, constitute the sample group of this study. In this context, a questionnaire including religious attitude and multiculturalism perception scales, due to the covid-19 pandemic, was applied online on 390 teacher candidates studying at faculties of education. Documentation and relational screening methods were used in the research. By using the snowball sampling method, the number of teacher candidates who could represent the universe were reached. As a result of the study, it was found that the teachers candidates' perception of multiculturalism was high. In addition, it has been seen that while they look at religion, culture and thought differences positively, they

look at linguistic differences negatively. It was observed that their religious attitudes were at a moderate level and they experienced the relationship with God dimension of religious attitude at the highest rate. It has also been observed that women have a higher perception of multiculturalism than men. Finally, it has been concluded that the perception of multiculturalism differs according to the class level, the perception of multiculturalism increases as the economic situation increases, and the perception of multiculturalism increases as the religious attitude increases. In the study, it was seen that the main hypothesis that the perception of multiculturalism would increase as the religious attitude increased was confirmed.

Keywords: Multiculturalism, religious attitude, multiculturalism in teachers, religious attitude in teachers, religion and multiculturalism

1. Giriş

1.1. Çokkültürlülük

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı; azınlıklar, göçmenler, cinsel tercihi farklı olanlar, feministler, siyahi ırk mensupları gibi farklı grupların başını çektiği bir grup düşünsel ve politik akımların meydana gelmesine tanık olmuş ve günümüzde tanık olmaya devam etmektedir. Bu grupların ortak yanları baskın kültürden farklı olmaları ya da çeşitli yönlerden bastırılmaya çalışılan âdetleri, yaşam biçimlerini ve hayat görüşlerini temsil etmeleridir. Bu gruplar kendilerine özgü değerlerin ve farklılıkların, içinde yaşadıkları toplumlar tarafından kabul edilmesini istemektedir. Bu talepler ise çokkültürlülük ya da çokkültürcülük söylemlerinin ortaya çıkmasında etkili birer faktör niteliğindedir (Parekh, 2002, 1-2).

İngilizce “*multiculturalism*” kelimesinden çevrilen çokkültürlülük kavramı temel anlamda etnik grupların ayrı ayrı var olmaları; ekonomik ve politik yaşama eşit olarak katılmaları ya da herhangi bir devlet tarafından kültürel çoğulculuğun teşvik edildiği ve kolaylaştırıldığı siyasi bir politika olarak da kabul edilmektedir. Böyle bir kabul ediş, bütün etnik grupların ayırt edilmeksizin eşit bir biçimde ekonomik ve politik yaşamı paylaşmasına olanak sağlamaktadır (Giddens ve Sutton, 2019, 1034). Göçler sonucunda aynı devlet sınırları içerisinde farklı etnik ve kültürel kökene sahip milletlerin bir arada yaşadığı toplumlara ise çokkültürlü toplum denilmektedir (Özmen, 2012, 70).

Çokkültürlülük terimini demografik, toplumsal ve siyasi olmak

üzere üç boyutta tanımlamak mümkündür. Demografik açıdan çokkültürlülük farklı sosyal çevre, dini inanç, ırk ve milliyetten gelen toplumların özelliklerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu demografik tanımlama kültürel çeşitliliğin eş anlamlısı olarak ele alınabilir. Toplumsal açıdan çokkültürlülük, kültürel çeşitliliğe değer veren ancak siyasi düzene dâhil edilmeyen ve özünde demokratik bir ideoloji olan çoğulculuk terimi ile eş anlamlıdır. Siyasi açıdan çokkültürlülük ise, birtakım özel aidiyetlerin varlığını ve değerini kabul eden ve ayrıca bunları siyasi normlara ve kurumlara da kaydetmeyi öneren siyasi bir programı ifade etmektedir (Doytcheva, 2020, 16-17).

Çokkültürlülük ve kültürel çeşitlilik konusunda tarih boyunca farklı fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirlerden biri, kültürel çeşitliliğin elde bulunan seçeneklerin yelpazesini genişleterek seçim özgürlüğünü artırdığı yönündedir. Kültürel çeşitlilik insan özgürlüğünün önemli bir bileşeni ve savı olarak görülmektedir. Birey mensup olduğu kültürden dışarı adım atamaz ise tek ve doğru olan yolun kendi kültürü olduğunu düşünecektir. Bu durum ise bireyin olayları değerlendirirken etnosentrik bir bakış açısı sergilemesine neden olacaktır. Kültürel çeşitlilik bireyin kendisini tanıma, kendisini aşma ve özeleştirme gibi insan özgürlüğünün önemli koşullarına imkân sağlamaktadır. Birey kültürler arası farklılıkları görmeye alıştığında, bunları kendi kültürü içerisinde de aramakta ve bunlara daha adil davranmayı öğrenmektedir. Kültürel çeşitlilik ayrıca farklı kültürlerin iki tarafa da yararı olacak bir diyaloga girmesini kolaylaştıran bir ortam yaratmaktadır. Kültürel çeşitliliğin olduğu ortamlarda farklı artistik, edebi, müzikal, ahlaki vb. değerler birbirlerini sorgulayacaktır. Bu sorgulama ise toplumların gelişmesine ve etkileşime girmesine olanak sağlayacaktır. Çokkültürlü toplumda bireyler birbirlerinden sık sık fikir ödünç alıp verir. Bu da bir bireyin tek başına üretemeyeceği yepyeni fikir ve duyarlılıklar ortaya koymasına yardımcı olacaktır (Parekh, 2002, 211-215).

Sosyolojik açıdan çokkültürlülük hem olgusal bir durumu ifade etmekte hem de çokkültürlü toplumlarda uygulanan devlet siyasetinin genel adını temsil etmektedir. Çokkültürlü toplumlarda farklı kültürle-

re mensup bireyleri bir arada tutabilmek amacıyla siyasal anlamda çokkültürcülük ya da çokkültürlülük kavramı kullanılmaktadır. Bu manada, farklı kültür mensuplarının bir arada yaşadığı toplumlarda devlet ve hâkim toplum tarafından etno-kültürel azınlık gruplarının her birinin devlet tarafından kültürel bir topluluk olarak kabul edilmesi ve bu gruplara eşit haklar sunulması çokkültürcülük teorisine girmektedir. Çokkültürlü bir toplumda fırsatlar, olanaklar, haklar ve siyasal anlamda hâkimiyet her grubun ortak paylaşımına açık vaziyettedir (Canatan, 1995, 189). Taylor'da da bu durumu görmek mümkündür. Çokkültürlülüğün tanınması önerisi Taylor tarafından politik önermelerin merkezine yerleştirilmiştir. Esasen Taylor kültürlerin tanınması bakış açısıyla konuyu ele almaktadır. Ona göre toplumlara hayat veren bütün kültürlerin insanlık için söyleyecek önemli bir şeyleri vardır ve bu farklılıkların toplumlar tarafından kabul edilmesi bir zorunluluk içermektedir (Taylor, 1996).

Çokkültürlü toplum, içerisinde barındırdığı toplulukların taleplerine iki farklı biçimde yanıt vermektedir. İlkinde toplum, çeşitliliği hoş karşılayıp destekleyebilmekte ve kendisini oluşturan toplulukların kültürel anlamda isteklerine saygı duyabilmektedir. İkinci tepki biçimi ise hâkim grubun kendi içerisinde bulunan bu toplulukları tamamen ya da kısmen baskın kültür içerisinde asimile etmeye çalışmasıdır. İlk verilen tepki çokkültürcü, ikincisi ise tekkültürcü bir tepkidir. Tekkültürlü bir toplum homojen bir yapıya sahiptir. Kültürel bakımdan homojen bir toplumun güçlü yanları olduğu gibi zayıf yönleri de mevcuttur. Kültürel bakımdan homojen toplumlarda kültür, dayanışma hissini güçlendirmekte, kişiler arası iletişimi kolaylaştırmaktadır ve böyle bir topluluğu bir arada tutması çokkültürlü toplumlara göre görece daha kolaydır. Ancak böyle bir toplum aynı zamanda dışarıya kapalı, hoşgörüsüz, değişime karşı, baskıcı ve farklılıkların muhalefeti olma gibi unsurları da beraberinde getirebilmektedir (Parekh, 2002, 218). Bu olumsuz unsurlar ise tekkültürlü toplumların gelişmesini engelleyici birer nitelik olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Çokkültürlü Eğitim

Gay (1994), çokkültürlü eğitimi; öğrenciler arasında ırk, soy, etnik kimlik, yaş, dil, din gibi farklılıklardan üzerinden hiçbir ayırım yapmadan herkes için eşit ve ulaşılabilir bir eğitim imkânı sunmak şeklinde tanımlamaktadır. Farklı bir ifade ile çokkültürlü eğitim, eğitimde fırsat eşitliğini sağlayan, farklı kültürlerin varlığını kabul eden, bu kültürlere saygı duyan, bireylerin farklı kültürler ile temas kurmasına imkân sağlayan, kültürel farklılıkları olan öğrenciler için uygun eğitim materyalleri ve programları oluşturan ve her bireyin kendisinin farkına varmasını ve gelişmesini sağlayan bir eğitim biçimi olarak ele alınmaktadır (Gay, 1994, 4-6). Çokkültürlü eğitim insan haklarına saygı duyma, farklı kültürleri hoş karşılama, eğitimde fırsat eşitliği, kültürel farklılıkları yansıtmacı eğitim ortamları hazırlama, farklı fikir ve bakış açılarını analiz etme, farklılıklara saygı duyma vb. olgular etrafında şekillenmektedir (Cırık, 2008, 29). Bu değerlendirmelerden hareketle çokkültürlü ve tek kültürlü eğitimin öğrenci ve öğretmen üzerinde doğurabileceği sonuçlara bakmakta fayda vardır.

Çokkültürlü eğitim biçimi kültür merkezci tarafgirlik ve önyargıların kırılmasını sağlamanın yanı sıra diğer kültür ve bakış açılarından bireylerin faydalanmasına imkân tanımaktadır (Parekh, 2002, 288). Çokkültürlü eğitim ön yargıların, cinsiyet ayrımı ya da farklı alanlarda yaşanan ayrımların ve ırkçılığın azalmasına ya da son bulmasına imkân tanımaktadır. Bu eğitim biçiminin aynı zamanda öğrencilerin aynı ortamda farklı kültürle ile temas kurmasına olanak sağlamaktadır. Bu temas sayesinde öğrencilerin bakış açılarının ortak bir zeminde birleşmesi olanaklı hale gelmektedir. Ayrıca kültürler arası araştırmaların yapılmasına fırsat tanımaktadır. Toplum içerisinde yaşayan tüm bireyler için eşit imkânlarda eğitim görme olanağı sağlamakta, öğrencilerin ırk ve etnik kimlikler ile yaşadığı temas sayesinde önyargıların ortadan kalkmasına yardımcı olmaktadır. Öğrencilerin topluma ve kültürlere ait ortak değerleri öğrenmesine imkân tanımaktadır (Demir, 2012, 1457).

Tekkültürlü eğitim biçimi ise hem öğretmen hem de öğrenci nezdinde farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Tekkültürlü eğitim biçiminin

öğrencilerin eleştiri yeteneğinin gelişimini engelleyeceği düşünülmektedir. Dünyaya kendi kültürel bakış açıları ile bakmayı öğrenen öğrenciler, bu bakış açısına dâhil olmayan şeyleri daha kolay reddetme eğilimi içerisinde olabilmektedir. Kendi kültürünün çerçevesi içerisinde kalan öğrenci, değerlerdeki, inançlardaki yaşam biçimleri ve dünya görüşlerindeki çeşitliliğin insan olmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmekte güçlük çekebilmektedir (Parekh, 2002, 289-293). Bu sonuçlardan hareketle çokkültürlü eğitimin hem öğretmen hem de öğrenci üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüz toplumlarının küreselleşme ve göç sebepleri ile çokkültürlü hale gelmesi eğitimde çokkültürlülük tartışmalarını gündeme getirmektedir. Türkiye de son yıllarda yaşanan göçler nedeniyle çokkültürlü ülkeler arasında yer almaya başlamıştır. Bu çokkültürlü ortamda ise tartışılan konuların başında eğitim ve eğitimcilerin çokkültürlü eğitime olan yaklaşımları gelmektedir. Artık günümüz dünyasında kültürel yönden homojen bir öğrenci sınıfı ile karşılaşmak neredeyse imkânsız gibi gözükmektedir.

Küreselleşen dünyada yaşanan gelişmelere duyarsız kalmak, yalnızca içinde yaşanan değerleri korumak adına kendi sınırlarımız içine çekilmek akılcı bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Dünyada yaşanan gelişmelerin Türkiye'ye de yansıdığı bir vakiydir. Örneğin Tokyo'da yaşanan ekonomik bir değişim Türkiye piyasasını etkilemekte veya Amerika'da yaşanan herhangi siyasi bir istikrarsızlık tüm dünyadaki siyasi dengeleri etkilemektedir. Bundan dolayı eğitim alanında da yaşanan küreselleşmeyi görmezden gelmek mümkün değildir. Türkiye'de yaşayan farklı kültürlerin birbiriyle uyumu ebru sanatına benzetilebilir. Farklı renkler arasında bir uyum vardır ancak her kültürel desen ya da renk kendi özgün yapısını korumaktadır. Öğretim programlarında da çokkültürlü eğitim uygulamalarına yer verilmesi Türk toplum yapısına artı değer katacağı düşünülmektedir. Bunu gerçekleştirebilmek için de farklı etnik ve kültürel yapıların, dinlerin, Türk vatandaşı olma potansiyelinde birleştirilmesi ve karşılıklı empati ve hoşgörü üzerine temellendirilmesinin anlamlı olacağı düşünülmektedir (Cırık, 2008, 36).

1.3. Çokkültürlülük ve Dini Tutum

Çokkültürlülük ve çokkültürlü eğitimin ele alınmasının ardından çalışmamızda bağımsız değişken olarak ele aldığımız dini tutumun çokkültürlülük ile ilişkisine değinmekte fayda vardır. Günümüz dünyasında sadece tek bir dine inanan toplumla karşılaşmak pek mümkün gözükmemektedir. Toplumlar küreselleşme ve göçle birlikte farklı din mensuplarını da bünyesinde barındırmış ve farklı inanç gruplarına da yer vermek durumunda kalmıştır. Ayrıca aynı din, farklı gruplar ve bireyler tarafından farklı yorumlanmış ve yeni inanç biçimleri ortaya çıkmıştır. Bireylerin ya da grupların sahip oldukları dini tutumlar ise farklı kültürlere olan bakış açısını olumlu ya da olumsuz şekillendirmiştir. Bu doğrultuda çokkültürlülüğe olan bakış açısı üzerinde din değişkeninin önemli etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Din insanların bir şeylere inanma ihtiyacından ortaya çıkmış ve tarihte hemen hemen tüm toplumların hayatlarında yer bulmuştur. Genel olarak kabul edilen görüşe göre ilk defa tüm inançları ve dinleri kapsayacak olan din tanımını Rudolf Otto yapmıştır. Ona göre “*Din kutsalın tecrübesidir.*” Otto, dini tecrübeyi büyüleyici ve korkutucu bir sır olarak görmektedir. O, kendinden sonra gelen birçok sosyoloğu bu tanımı ile etkilemiştir ki bunlardan biri Hans Freyer’dir. Freyer, dinin daima tek tek bireylerin bilincine yerleştiği gerçeğini dile getirir. Ayrıca o, bireylerin en ilkel zamanlarda bile toplumsal kümeler halinde yaşadıklarını belirtir. Bireyler bu dönemlerde de insanüstü varlıkların olduğunu düşünmüş, onlarla ilişki kurabilme yollarını aramış ve ölümden sonra bir yaşam olduğuna dair düşünceler geliştirmiştir (Freyer, 2013, 54). Bu durum göstermektedir ki en ilkel çağlarda bile bireylerin gündemlerinde bir din olgusu mevcuttur.

Bireylerin her konuda olduğu gibi dini anlamda da bir tutum geliştirmesi olağandır. Bireylerin inanç, ibadet ve din konularıyla ilgili farklı tutumlar geliştirmesi ise kaçınılmazdır. Örneğin bir kimse “*Din, insana mutluluk ve huzur verir*” şeklinde din lehine bir tutum geliştirebilirken diğer kimse ise “*Din, insanların geri kalmışlığına sebep olur*” şeklinde din aleyhine bir tutum geliştirebilmektedir. Bu örneklerden hareketler dini

tutumu, bir kimsenin lehte veya aleyhte olsun, din ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzı olarak tanımlamak mümkündür (Uysal, 1996, 30). Dini tutum; dini bilgi, dini inanç, dini duygu ve dini davranıştan meydana gelmektedir. Bu ögeler dini tutumun bir fonksiyonudur. Dini tutum ile ögeleri arasında bir uyumluluk bulunmaktadır. Örneğin, dini bilgi, inanç ve dini duygu olguları yüksek olan bir kimsenin dini davranışları da sergilemesi beklenmektedir. Dini tutumların oluşmasında da çevresel ve kültürel faktörler, içinde yetişilen toplum, kişilik özellikleri, din hakkında yaşanan olumlu ya da olumsuz yaşantılar, ihtiyaç ve istekler, din hakkında elde edilen bilgiler etkilidir (Kaya, 1998, 48).

Din ile kültür arasında yaşanan temasa baktığımızda kültür ile din arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu ve bu ilişkinin karşılıklı arz ettiği görülmektedir. Din, kültürü etkileyebildiği gibi kültür de dini etkilemektedir. Bu yüzden dünyanın her yerinde dinlerin yaşanma dereceleri, uygulamaları, topluma olan etkisi farklıdır. Kültür dine bazı değerleri kazandırabildiği gibi din de kültürün oluşmasına, değişmesine ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Çokkültürlü toplumlarda ise her topluluğun dini anlayışı hâkim dini görüşten farklılaşabilmektedir. Bu farklılıklara ve zıtlıklara grupların göstereceği hoşgörü ise çokkültürlü toplumların uyum içerisinde var olmasına imkân tanımaktadır. Ancak her dinin farklı olana ya da kendinden olmayana gösterdiği tepki birbiri ile aynı değildir. Kimi dinler farklı olana daha ılımlı yaklaşırken kimi dinler farklı olan ile çatışmaya girebilmektedir. Çalışmada dini tutum ya da dindarlık derecesi İslam dini özelinde değerlendirildiği için İslam dininin farklılıklara ilişkin bakış açısına bakmakta fayda bulunmaktadır. İslam dininin çokkültürlülüğe bakışını Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ile ele aldığımızda, “*Ey insanlar, doğrusu biz sizi erkek ve dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkmanızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır (el-Hucurât 49/13)*” ve “*O'nun delilerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, lisanlarımızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için alınacak dersler vardır (er-*

Rûm 30/22)” ayetlerinde farklılıkların Allah tarafından yaratıldığı ve bu kavimlerin ya da toplulukların birbirleri ile tanışmaları amacının güdüldüğü görülmektedir. Farklıların Allah tarafından yaratıldığı inancı, bireyin farklı olana karşı tutumu üzerinde olumlu bir etki uyandıracaktır ve bu olumlu tavrın bireyin çokkültürlülüğe bakış açısına da sirayet edeceği düşünülmektedir.

Bu doğrultuda çalışmamızın konusunu dini tutum ve çokkültürlülük algısı arasındaki ilişki oluşturmaktadır. Çalışmanın ana amacı dini tutum derecesi ile çokkültürlülük arasında bir ilişkinin var olup olmadığını tespit etmeye çalışmaktır. Bu ana amacın yanı sıra alt amaçlarımız ise şu şekildedir: Öğretmen adaylarının çokkültürlülük algılarını tespit ile dini tutumlarını tasvir ve demografik değişkenlere göre çokkültürlülük algısında yaşanan farklılıkları tespit etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda hazırlanan anket metni eğitim fakültesinde öğrenim gören öğrencilere online olarak uygulanmıştır.

2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma, Türkiye’de bulunan hem devlet hem de vakıf üniversitelerinin eğitim fakültelerinde öğrenim gören birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf uzatmalı öğrencilerin, çokkültürlülük algısının demografik ve dini tutum değişkenlerine göre farklılıklarını açıklamakla sınırlandırılmıştır. Bu farklılıkları ölçmek için çalışmada Üzeyir Ok tarafından geliştirilen Ok Dini Tutum Ölçeği (Ok, 2011) ve Mehmet Fatih Ayaz tarafından geliştirilen Çokkültürlülük Algı Ölçeği (Ayaz, 2016) kullanılmıştır. Covid-19 salgını hastalığı sebebi ile hazırlanan anket/ölçek formu Google Forms aracılığıyla online olarak örneklem grubu üzerine uygulanmıştır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada metot olarak dokümantasyon ve ilişkiyel tarama yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Dokümantasyon tekniği kullanılarak kavramsal ve kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Kavramsal ve kuramsal çerçeve ışığında iki farklı ölçek ve demografik sorulardan oluşan anket

formu hazırlanmıştır. Oluşturulan anket formu devlet ve vakıf üniversitelerinin eğitim fakültelerinde öğrenim gören öğrencilere online olarak iletilmiştir.

Araştırmanın evreni eğitim fakültesinde öğrenim gören öğretmen adaylarından oluşmaktadır. Tüm evrene ulaşmak elbette mümkün değildir. Evreni temsil edebilecek nitelikte örneklem grubu seçilmiştir. Kartopu örneklem yöntemi kullanılarak devlet ve vakıf üniversitelerinin eğitim fakültesi öğretim üyeleri ile temas kurulmuştur ve anket formunun online olarak öğrencilere iletilmesi talep edilmiştir. Anket formları Google-Formlar aracılığı ile oluşturulmuş ve Covid-19 salgını nedeniyle online olarak öğrencilere ulaştırılmıştır. Çalışmaya toplam 390 öğretmen adayı katılmıştır.

Anket formu demografik sorular, dini tutum ve çokkültürlülük algı ölçeğinden oluşmaktadır ve her iki ölçek de likert tipi sorulardan meydana gelmektedir. Bu yüzden ileri düzeyde istatistikî metotlar bir arada kullanılmış ve SPSS 20 paket programından verilerin analizi için yararlanılmıştır. İki farklı grup arasındaki ilişkiler bağımsız gruplar t testi (independent samples t-testi) yardımı ile değerlendirilirken, ikiden fazla gruplar arasındaki ilişkiler tek yönlü varyans analizi (One-way Anova) ile değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Araştırmada gruplar arası çoklu karşılaştırmada ortaya çıkan farklılıkların kaynağını, düzeyini ve yönünü belirlemek için Tukey çoklu karşılaştırma tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırma sonuçlarında ortaya çıkan farklılıklar 0,05 anlamlılık düzeyine göre değerlendirilmiştir.

4. Araştırmanın Hipotezleri

- H1: Cinsiyet değişkenine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Kadınların çokkültürlülük algısı erkeklere göre daha olumludur.
- H2: Eğitim görülen sınıf derecesine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Sınıf düzeyi ilerledikçe çokkültürlülük algısı yükselmektedir.
- H3: Hayatın büyük çoğunluğunun geçtiği yere göre çokkültür-

lülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır. Hayatın çoğunu kentte geçirenlerin çokkültürlülük algısı diğer yaşam alanlarına göre daha olumludur.

- H4: Ekonomik durum değişkenine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.
- H5: Dini tutuma göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Dini tutum düzeyi arttıkça çokkültürlülük algısı pozitif düzeyde yükselmektedir.

5. Bulgular

5.1. Çalışmaya Katılanların Sosyal Profili

Çalışmaya katılan 390 öğretmen adayına sosyal profili kapsamında cinsiyet, yaş, hayatının çoğunu geçirdiği yer, ekonomik durum, öğrenim görülen sınıf düzeyi ve öğrenim görülen branş bilgileri soruları sorulmuştur. Bu kapsamda çalışmaya katılan katılımcıların %77,9'u kadınlardan, %22,1'i erkeklerden oluşmaktadır. Eğitim fakülteleri öğrencilerinin çoğunluğunun kadınlardan oluşuyor olması durumunun bu çalışmaya da yansımalarını söylememiz mümkündür.

Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının %90,5'i 17-25 yaş aralığında, %6,0'i 25-35 yaş aralığında ve %3,5'i 35 ve üzeri yaş aralığında olduğu görülmektedir. Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının çoğunun Türkiye'de üniversite eğitiminin alt sınır yaşı olan 17 ile 25 yaş arasında olduğunu söylememiz mümkündür. Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının ağırlıklı Z kuşağına mensup olduğu görülmektedir. Z kuşağı olarak isimlendirilen kuşak 2000-2020 yılları arasında dünyaya gelen nesli kapsamaktadır. Bu neslin dünyaya geldiği dönem postmodern çağa denk gelmektedir. Bu dönem; isteklerin, arzuların, amaçların, yaşam biçiminin, tüketim kültürünün, toplumsal değerlerin, bireysel ahlakın küreselleştiği bir dönemdir (Çetinkaya, 1992). Z kuşağı, internet gençliği (Karaca, 2007, 423), cool gençlik (Deniz, 2012, 126), hedonist gençlik (Şengül ve Aydınalp, 2021, 124) gibi tipolojiler ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Yapılan bu tipoloji denemelerinden hareketle bu gençlik tipinin tüketim ve tüketim kültürünün etkisi altında olduğunu,

“trendy” yakalamak adına iyi giyinmek ve modaya uyma çabası içinde olduğunu (Lasch, 2006, 283), yoğun bir şekilde bilgisayar, cep telefonu ve internet kullandığını (Karaca, 2007, 423), cool tavırlar sergileyerek “havalı” ve “rahat” görünen bir imaj çizmeye çalıştıklarını (Deniz, 212, 126) ve hayatlarında hazzı ve zevki önceleyen bir tavır sergilediklerini (Şengül ve Aydıralp, 2021, 131) söylemek mümkündür.

Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının %53,6’sı büyükşehirde, %20,5’i ilçede, %18,5’i ilde, %6,9’u köyde ve %0,5’i yurt dışında hayatının büyük çoğunluğunu geçirmiştir. Çalışmaya katılanların hayatlarının büyük çoğunluğunu büyükşehir, il ve ilçede geçirdiğini söylememiz mümkündür. Modernleşme, sanayileşme, teknoloji, eğitim olanaklarına ulaşma, iş olanaklarının yetersizliği, kentleşme gibi çeşitli faktörler sebebi ile günümüz insanı şehir ya da il merkezlerinde yaşam sürmektedir. Köyde yaşam sürme oranının düşük olması, il ve ilçede yüksek yaşam sürme oranının yüksek olması durumunu bu şekilde açıklamak mümkündür.

Katılımcıların ekonomik durumlarına bakıldığında; %85,1’inin orta, %7,4’ünün yüksek, %7,2’sinin düşük ve %0,3’ünün çok yüksek ekonomik duruma sahip olduğu görülmektedir. Katılımcılar ekonomik anlamda kendilerini orta sınıfta görmektedir. Sadece 1 katılımcı kendisini çok yüksek ekonomik durumda görmektedir.

Çalışmaya katılanların eğitim düzeylerine bakıldığında; %38,7’sinin 2. sınıf, %26,9’unun 3. sınıf, %30,3’ünün 4. sınıf, %8,7’sinin 1. sınıf ve %5,4’ünün 5. sınıf ve uzatmalı öğrenci olduğu görülmektedir.

Katılımcıların branşlarına ilişkin veriler ise şu şekildedir: %23,8’i Türkçe öğretmenliği, %19,7’si sınıf öğretmenliği, %15,6’sı İngilizce öğretmenliği, %14,9’u rehberlik ve psikolojik danışmanlık, %6,7’si ilköğretim matematik öğretmenliği, %5,1’i okulöncesi öğretmenliği, %4,1’i sosyal bilgiler öğretmenliği, %3,3’ü bilgisayar teknolojileri öğretmenliği, %2,3’ü Arapça öğretmenliği, %1,8’i matematik öğretmenliği, %0,8’i fen bilgisi öğretmenliği, %0,3’ü beden eğitimi öğretmenliği ve %0,3’ü özel eğitim öğretmenliği alanında eğitim görmektedir. Çalışma, eğitim fakülteleri bünyesinde mevcut tüm branşlara online olarak

gönderilmiş, ancak Türkçe öğretmenliği, sınıf öğretmenliği, İngilizce öğretmenliği ve rehberlik ve psikolojik danışmanlık öğrencilerinin çalışmaya daha fazla katılım sağladığı görülmüştür.

5.2. Araştırmaya Katılanların Dini Tutum ve Çokkültürlülük Algıları

Çalışmaya katılan öğretmen adaylarına ilki dini tutum düzeyini, ikincisi çokkültürlülük algısını ölçen iki ölçek uygulanmıştır. Bu doğrultuda katılımcıların dini tutum ve çokkültürlülük algılarına ilişkin betimsel sonuçlarına aşağıdaki tabloda yer verilmektedir:

Alt Ölçekler	Madde	Ortalama	S.S.	Minimum	Maksimum
Davranış Boyutu	2	7,35	2,28	2	10
Duygu Boyutu	2	5,17	1,13	2	10
Biliş/İnanç Boyutu	2	6,96	1,24	2	10
Tanrı ile ilişki Boyutu	2	8,09	2,33	2	10
Toplam Puan	8	27,59	4,43	8	40

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, dini tutum alt boyutlarından Tanrı ile ilişki boyutunun ortalaması 8,09, davranış boyutu ortalaması 7,35, biliş/inanç boyutu ortalaması 6,96 ve duygu boyutu ortalaması 5,17'dir. Dini tutum toplam puan ortalamasının ise 40 üzerinden 27,59 olduğu görülmektedir. Öğretmen adaylarının dini tutum derecelerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. Dini tutumun alt boyutları açısından Tanrı ile ilişki boyutunun (x,8,09) en yüksek ortalamaya, duygu boyutunun (x,5,17) ise en düşük ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının dini daha çok Tanrı ile ilişki boyutunda yaşadığını söylemek mümkündür.

Ok Dini Tutum Ölçeği kullanılarak yapılan diğer çalışmaların sonuçlarına baktığımızda Kökcü'nün 2019 yılında 522 üniversite öğrencisi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada dini tutum ortalama 33,2 şeklide (Kökcü, 2019, 48) iken Şengül'ün 2020 yılında 1000 üniversite

öğrencisi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada dini tutum ortalama 31,73 şeklindedir (Şengül, 2020, 167). Dini tutum ölçeği kullanılarak yapılan çalışmalarda dini tutum ortalamalarının 2019 yılından 2021 yılına doğru bir düşüş eğilimi içinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum sekülerleşmenin öğretmen adayları üzerinde son yıllarda etkili olduğunu göstermektedir.

Çokkültürlülük algı ölçeğinin betimsel istatistik sonuçları ise aşağıdaki gibidir:

	Madde	Ortalama	S.S.	Minimum	Maksimum
Çokkültürlülük	25	108,066	19,83	25	125
Algı Toplam Puan					

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, çalışmaya katılan öğretmen adaylarının çokkültürlülük algı ölçeği toplam puan ortalaması 108,06 şeklindedir. Öğretmen adaylarının çokkültürlülük algısının yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Literatürde öğretmen adaylarının çokkültürlülüğe olan bakış açılarının hem olumlu hem de olumsuzluk ifade ettiği sonuçlar ile karşılaşılmaktadır.

Öğretmen ve öğretmen adayları üzerine çokkültürlülük ve çokkültürlü eğitim konularında yapılan saha araştırmalarına baktığımızda İ. Ünlü ve H. Örtten tarafından yapılan “*Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük ve Çokkültürlü Eğitime Yönelik Algılarının İncelenmesi*” başlıklı çalışma kapsamında 45 sosyal bilgiler öğretmeni adayı ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda öğretmen adaylarının çokkültürlülük kavramı hakkında hem olumlu hem de olumsuz görüşlere sahip oldukları, olumlu görüş sahibi olanların ifadelerinin de olumlu (hoşgörü, zenginlik, barış) olduğu ancak olumsuz (endişe, korku, asimilasyon) görüşe sahip olanların ifadelerinin olumsuz olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda öğretmen adaylarının çok kültürlü eğitim konusunda mesleki eğitim almalarının yararlı olacağı belirtilmiştir (Ünlü - Örtten, 2013). Diğer bir saha çalışması M. Ş. Karaçam ve C. Koca tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında üç kadın altı erkek beden eğitimi öğretmeni adayı ile “*Çokkültürlülük Farkındalığı*” konusu hakkın-

da mülakat yapılmıştır. Mülakatlar sonucunda beden eğitimi öğretmen adaylarının çokkültürlülük farkındalıklarının yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çokkültürlülük kavramının yeni bir kavram olması ve Türkiye’de beden eğitimi müfredatlarında yer almaması bu sonucun nedeni olarak tartışılmıştır (Karaçam - Koca, 2012). Bir diğer çalışma F. Yazıcı, A. Pamuk ve T. Yıldırım tarafından yapılan “*Tarih Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük ve Yurtseverlik Tutumu Arasındaki İlişki*” başlıklı çalışmada çokkültürlülük tutum ölçeği ve yurtseverlik tutum ölçeği kullanılmıştır. Çalışma sonucunda farklı etnik kültürel gruplardan öğretmen adaylarının çokkültürlülük tutumlarının diğerlerine göre daha olumlu olduğu, öğretmen adaylarının farklı etnik gruptan arkadaş sayısı arttıkça çokkültürlülüğe karşı tutumlarının da olumlu düzeyde arttığı ve çokkültürlülük ve yurtseverlik tutumları arasında negatif yönlü korelasyonun olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Yazıcı, vd., 2016).

Çokkültürlülük algı ölçeği madde ortalamalarına aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

Ölçek Maddesi	Ortalama
1.Çevremdeki insanların farklı dille anlaşmaları beni rahatsız etmez.	3,7974
2.İnsanların dini inançları ne olursa olsun onlara saygı duyarım.	4,5667
3.Öğretmenlerin, her öğrencinin kendi kültürel değerlerini yaşamaları için fırsat vermeleri gerekir.	4,5256
4.İnsanlara sosyal statülerine göre davranılmasının yanlış olduğunu düşünüyorum.	4,5154
5.Farklı kültürlerin bir arada sorunsuz bir şekilde yaşamasını toplumsal bir gereklilik olarak görürüm.	4,5000
6.Farklı bölgelerde yaşayan insanların birbirinden farklı davranışlara ve düşüncelere sahip olabileceklerini anlayışla karşılarım.	4,5821
7.Çokkültürlü eğitimin farklı etnik kökenli öğrenciler için faydalı olacağına inanıyorum.	4,3821
8.Çokkültürlü eğitim ile toplumda farklılıklara bağlı olarak yaşanan sorunların çözüleceğine inanıyorum.	4,1590

9.Okullarda çokkültürlü eğitim programlarının uygulanmasının eğitimde fırsat eşitliği sağlayacağına inanıyorum.	4,1846
10.Kendimi bir çokkültürlü eğitimci olarak görüyorum.	3,9692
11.Kültürü, benden farklı olan bireylerle empati yaparım.	4,4128
12.Sadece tek bir kültürün hâkim olduğu sınıflardan ziyade, birden fazla kültürün eşit haklara sahip olduğu sınıfları tercih ederim.	4,3103
13.Kültürel farklılıkların öğrencilerin akademik başarıları için bir avantaj olabileceğini düşünüyorum.	4,0821
14.Öğretmen yetiştiren programlarda çokkültürlü eğitimle ilgili derslerin olmasını isterim.	4,3128
15.Kültürel farklılıklarla bezenmiş bir eğitimin, toplumsal ayrışma oluşturacağını düşünmüyorum.	4,0256
16.Öğretmenlerin, farklı kültürlerden olan öğrencileri kendi kültürel kimlikleriyle kabul etmeleri gerektiğini düşünüyorum.	4,4359
17.Eğitim sistemi, ülkede var olan tüm etnik kimliklerin zenginliğini kapsayacak şekilde olmalıdır.	4,3462
18.Ülkemizde etnik kökene dayalı ayrımcılığın önemli bir sorun olduğunu düşünüyorum.	4,1205
19.İnsanların yaşlarına bağlı olarak gerçekleştirdikleri davranışlara saygı duyarım.	4,0846
20.Farklı ideolojik fikirlere sahip olan insanlara saygı duyarım.	4,3256
21.İnsanların etnik kökenlerini endişe duymadan açıklamaları gerektiğini düşünüyorum.	4,5103
22.Öğretim ortamı, farklı kültürlerdeki öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olmalıdır.	4,4974
23.Çokkültürlü eğitimin, günümüzde göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğunu düşünüyorum.	4,3256
24.İnsanların, dini inançlarını endişe duymadan açıklamaları gerektiğini düşünüyorum.	4,5615
25.Öğrencilerin, öğretim ortamında kendilerini kültürlerinden dolayı bir alt sınıf olarak görmemeleri gerektiğini düşünüyorum.	4,5333

Ölçek maddelerinin tek tek betimsel istatistik sonuçlarına bakıldığında, madde 6, madde 2, madde 3, madde 24 ve madde 21'in en yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Madde içeriklerine bakıldığında, öğretmen adaylarının çokkültürlülüğün önemli değişkenlerinden olan, dini inanç, kültür, etnik kimlik ve farklı düşüncelere sahip olma durumlarını en yüksek oranda kabul ettikleri görülmektedir. En düşük ortalamaya sahip madde ise “Çevremdeki insanların farklı dille anlaşmaları beni rahatsız etmez” ifadesidir. Öğretmen adaylarının din, düşünce, kültür ve inanç farklılığını kabul ederken dil farklılığını kabul etmediği görülmektedir.

Güngör vd. tarafından 2018 yılında “Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülüğüne İlişkin Tutumları” isimli saha çalışmasında dile karşı takınılan tutum noktasında bu çalışma ile benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Çalışmaya katılanların “Toplumda kendi anadilim dışında farklı anadillerin konuşulduğu gerçeğini kabul ediyorum” maddesine beş üzerinden 3,76 oranında ve “Kullandığım dil dışındaki dillerin kullanılmasına duyarlı değilim” maddesine beş üzerinden 4,14 ortalama ile katıldıkları görülmektedir. Ayrıca anadili Türkçe ve anadili Türkçe dışı olan adaylar birbirleriyle karşılaştırıldığında anadili Türkçe dışındaki diller olan katılımcıların çokkültürlülük puanları anadili Türkçe olan katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Diğer bir deyişle, anadili Türkçe olanların çokkültürlülüğe ilişkin tutumları, anadili Türkçe olmayanlara göre daha olumsuzluk içermektedir. Yapılan diğer çalışmalarda (Damgacı ve Aydın, 2013; Demir ve Başarır, 2013), çokkültürlü eğitime yönelik tutumun, bu çalışmanın bulgularının aksine anadili değişkenine bağlı olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmalar farklı dillerin konuşulması konusunda hem olumlu tutumların hem de olumsuz tutumların takınıldığını göstermektedir.

5.3. Değişkenler Arası İlişkiler

Öğretmen adaylarında cinsiyet değişkenine göre çokkültürlülük algı arasında bulunan farklılığa ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

	Cinsiyet	N	Ortalama	S	Sd	t	p
Çokkültürlülük Algısı	Kadın	304	110,03	17,53	388	3,09	0,00
	Erkek	86	101,04	25,32			

Cinsiyet değişkeninin çokkültürlülük algısı üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan t testinde, kadınların çokkültürlülük algısı test puanı ortalaması (x,110,03) ile erkeklerin test puan ortalaması (x,101,04) arasında anlamlı bir fark görülmektedir (t,3,09, p<0,5). Bu durum cinsiyet değişkeninin çokkültürlülük algısı üzerinde anlamlı düzeyde etkisinin olduğunu, kadın ve erkek öğrenciler arasında çokkültürlülük algısı açısından anlamlı düzeyde fark olduğunu göstermektedir. Kadınların çokkültürlülük algısı erkeklere göre daha yüksektir. Bu ölçekten alınması muhtemel ortalama puan (108,06) kadın öğrenciler tarafından sağlanırken, erkek öğrencilerin ortalamasının altında kaldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum H1 hipotezinin doğrulandığını göstermektedir.

Öğretmen adaylarında cinsiyet değişkenine göre çokkültürlülük algısının anlamlı düzeyde farklılaşmasının altında Türk toplumunda kız ve erkek çocuklarının farklı kültürel kodlar ile yetiştirilmesinin yattığı düşünülmektedir. Çocuk yaşlardan itibaren kız ve erkek çocukları birbirlerinden farklı sosyo-kültürel ve ahlaki normlar ve değerler ile yetiştirilmektedir (Saygılı, 2020, 283). Çoban vd. yaptığı benzer bir çalışmada erkek ve kadın katılımcıların kültürel farklılıklara olan bakış açılarının anlamlı düzeyde farklılaştığı sonucuna ulaşılmış, bu sonucun erkek ve kadınların farklı kültürel kodlar ile yetiştirilmesinden kaynaklandığı vurgulanmıştır (Çoban vd., 2010, 130). Nitekim bu çalışmada da erkek ve kadın katılımcılar arasında çokkültürlülük algısının anlamlı düzeyde farklılaştığı ve bu farklılığa neden olan etmenin katılımcıların farklı kültürel değerler ve normlar ile yetiştirilmesinden kaynaklandığını söylememiz mümkündür.

Öğretmen adaylarında sınıf düzeyine göre çokkültürlülük algısı arasında bulunan farklılığa ilişkin yapılan Anova testi sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:

ANOVA							
		N	Orta- lama	S.S.	F	P	Farklar
Çokkültür- lülük Algısı	a.1.sınıf	34	102,70	26,15	6,437	,00	a,b,c,d,-e
	b.2.sınıf	151	111,89	13,21			
	c.3.sınıf	105	107,32	19,64			
	d.4.sınıf	79	108,65	19,39			
	e.5.sınıf ve uzat- malı	21	90,71	35,53			
	Toplam	390	08,06	19,83			

Öğretmen adaylarının sınıf düzeylerine göre çokkültürlülük algıları ($p,0,00$, $p<0,05$) arasında anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. Gruplar arası yapılan çoklu karşılaştırma sonuçlarına göre 5. sınıf ve uzatmalı öğrenciler ile 1, 2, 3, ve 4. sınıf öğrencileri arasında anlamlı düzeyde bir farklılık mevcuttur. Farklılığın yönüne baktığımızda sınıf düzeyi arttıkça çokkültürlülük algısının artmakta, ancak en yüksek çokkültürlülük algısının 2. sınıf düzeyinde elde edildiği görülmektedir. Bu sonuçlar H2 hipotezinin doğrulandığını göstermektedir.

Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının hayatlarının büyük çoğunluğunu geçirdikleri yere göre çokkültürlülük algılarının farklılaşp farklılaşmadığını ölçmek amacı ile Anova testinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki tablodan buna ilişkin sonuçlara ulaşmak mümkündür:

ANOVA							
		N	Ortalama	S.S.	F	P	Farklar
Çokkül- türülük Algısı	a)Köy	27	108,03	18,82	2,37	,05	a,b,c,d - e
	b)İlçe	80	110,27	15,65			
	c)İl	72	105,08	24,55			
	d)Büyükşehir	209	108,59	18,83			
	e)Yurt Dışı	2	72,00	65,05			
	Toplam	390	108,06	19,83			

Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının hayatlarının çoğunu geçirdikleri bölgelere göre çokkültürlülük algıları arasında anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. Gruplar arası yapılan çoklu karşılaştırma sonuçlarına göre yurt dışında hayatlarının çoğunu geçirenler ile diğer bölgelerde hayatlarını geçirenler arasında anlamlı düzeyde farklılık mevcuttur. Farklılığın yönüne baktığımızda yurt dışında hayatlarını geçirenlerin diğer bölgelere göre çokkültürlülük algılarının daha düşük ($x,72,00$) olduğu görülmektedir. Köy, ilçe, il ve büyükşehirde yaşam sürenler arasında anlamlı düzeyde farklılık mevcut değildir. Ölçek ortalamalarına bakıldığında çokkültürlülük algısı en yüksek olan kişilerin hayatlarının çoğunu ilçede geçirdikleri sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu sonuçlarla H3 hipotezinin yanlışlandığı söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının ekonomik durumlarına göre çokkültürlülük algılarının farklılaşıp farklılaşmadığını ölçmek amacı ile Anova testinden yararlanılmıştır. Aşağıdaki tablodan buna ilişkin sonuçlara ulaşmak mümkündür:

ANOVA							
		N	Ortalama	S.S.	F	P	Farklar
Çokkültürlülük Algısı	a)Düşük	28	104,00	9,96	6,36	,000	a-b-c-d
	b)Orta	332	108,46	11,03			
	c)Yüksek	29	110,20	10,74			
	d)Çok Yüksek	2	27,00	9,48			
	Toplam	390	108,06	19,83			

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, öğretmen adaylarının ekonomik durumu ile çokkültürlülük algıları arasında anlamlı düzeyde ($p,0,00$, $p<0,05$) farklılık tespit edilmiştir. Gruplar arası yapılan çoklu karşılaştırmada çokkültürlülük algısı düşük, orta, yüksek ve çok yüksek gelir seviyesine sahip olanlar arasında anlamlı düzeyde farklılık görülmektedir. Farklılığın yönüne baktığımızda düşük gelir

düzeinden yüksek gelir düzeyine doğru gidildikçe çokkültürlülük algısı artmaktadır. Ancak kendisini çok yüksek gelir düzeyinde belirten iki katılımcının çokkültürlülük algısı diğerlerine göre daha düşüktür. Katılımcı sayısının düşük olması sebebi ile çok yüksek gelir düzeyine sahip olanlar değerlendirilmeye tabi tutulmamaktadır. Bu durum H4 hipotezinin doğrulandığını göstermektedir. Ekonomik düzey yükseldikçe çokkültürlülük algısı da yükselmektedir. İki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur.

Ekonomik düzeyin kültürel yönden farklı mekânların oluşturulmasında doğrudan etkili faktörlerden biridir diyebiliriz. Sosyo-ekonomik düzeyin yüksek olduğu bölgelerde yetişen bireyler ile sosyo-ekonomik düzeyin düşük olduğu bölgelerde yetişen bireyler arasında kültürel değerler ve normlar birbirlerinden farklı kodlanmaktadır. Bu durum bireylerin çokkültürlülüğe bakış açılarını olumlu ya da olumsuz düzeyde şekillendirmektedir. Ekonomik düzeyin yüksek olduğu bir ortamda yetişen bireylerin farklılıklar ve farklı kültürler ile karşılaşma olasılığı daha yüksektir. Farklılıklara olan aşinalık çokkültürlülük tutumunun da olumlu olmasında etkilidir diyebilmek mümkündür.

Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının dini tutumlarına göre çokkültürlülük algılarının farklılaşp farklılaşmadığını ölçmek amacı ile Pearson Basit Doğrusal Korelasyon test tekniğinden yararlanılmıştır. Bu duruma ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda belirtilmektedir:

Araştırmada Kullanılan Ölçek Puanlarına İlişkin Pearson Basit Doğrusal Korelasyon Analizi

	1	2
1. Çokkültürlülük Toplam Puanı	1	
2. Dini Tutum Toplam Puanı	,454**	1

*p<.05 **<.01

Öğretmen adaylarının dini tutumları ile çokkültürlülük algıları arasında bir ilişkinin olup olmadığını ortaya koymak için yapılan basit doğrusal korelasyon işlemi, dini tutum ve çokkültürlülük algısı arasında pozitif yönlü ve anlamlı düzeyde bir ilişki olduğunu göstermektedir ($r=,454$, $p<0,01$).

Bireylerin dini tutum puanları artarken çokkültürlülük puanları da aynı şekilde artmaktadır. Bu çalışmanın en önemli hipotezlerinden birisi olan H5 “*Dini tutuma göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Dini tutum düzeyi arttıkça çokkültürlülük algısı pozitif düzeyde yükselmektedir*” hipotezinin doğrulandığını söylemek mümkündür. Dini tutum çokkültürlülük algısını olumlu yönde etkilemektedir.

Araştırma kapsamında dini tutum, duygu, inanç, davranış ve Tanrı ile ilişki alt boyutları ile ele alınmıştır. Bu boyutların çokkültürlülük algısı ile olan ilişki sonuçlarına aşağıdaki tablodan ulaşmak mümkündür:

Araştırmada Kullanılan Ölçek Puanlarına İlişkin Pearson Basit Doğrusal Korelasyon Analizi					
	1	2	3	4	5
1. Çokkültürlülük Algısı	1				
2. Davranış Boyutu	,376**	1			
3. Duygu Boyutu	,213**	,119**	1		
4. İnanç	-,111*	-,276**	-,421**	1	
5. Tanrı ile İlişki Boyutu	,448**	,765**	,200**	-,243**	1

* $p < .05$ ** $p < .01$

Yukarıdaki tabloya göre çokkültürlülük algısı ile dini tutumun davranış boyutu arasında (r , 376) pozitif yönlü orta düzeyli; çokkültürlülük algısı ile dini tutumun duygu boyutu arasında (r , 213) pozitif yönlü düşük düzeyli; çokkültürlülük algısı ile dini tutumun inanç boyutu arasında (r , -,111) negatif yönlü düşük düzeyli; çokkültürlülük algısı ile dini tutumun Tanrı ile ilişki boyutu arasında (r , 448) pozitif yönlü düşük orta düzeyli bir ilişki görülmektedir.

Çokkültürlülük algısı ile dini tutumun davranış, duygu ve Tanrı ile ilişki boyutu arasında pozitif yönlü, inanç boyutu ile negatif yönlü düşük düzeyli bir ilişki olduğu görülmektedir. Dini tutumun inanç boyutu arttıkça çokkültürlülük algısı düşmektedir.

Bu sonuçları dini tutumun sosyal bütünleşme üzerinde bulunan olumlu etkisi ile açıklamak mümkündür. Sosyal bütünleşme bireylerin,

farklı grupların ve daha geniş muhtelif birlikteliklerin karşılıklı bağımlılık ve ahenk içerisinde bir düzen oluşturacak şekilde birleşme sürecinden oluşmaktadır. Sosyal bütünleşme ile dini tutum arasında ise karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Din herhangi bir toplumda yayılıp, yerleştiği ve kökleştiği andan itibaren, orada çeşitli inançlar, normlar, değerler, âdetler, tavır ve davranış modelleri aracılığıyla varlık bulmaktadır. Bu şekilde din, toplumun sosyal varlığıyla kaynaşarak toplumun fertlerini dini ve sosyo-kültürel açıdan bütünleştirici bir fonksiyon görevi görmektedir.

İslam dininde vurgulanan “Tevhid” inancı ilkesi, toplumun fertlerini dini ve sosyo-kültürel açıdan bütünleştirici fonksiyon görevi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Arap’ın Arap olmayana üstün olmadığını belirten, farklı ırk, statü ve kimliğe sahip olan tüm grupları kapsayan İslam dini, insanlar arasındaki hakikat üstünlüğünün ancak takva yoluyla olabileceğini belirtmektedir. İslam dinini benimseyen bireylerin sahip olması gereken barış, kardeşlik, doğruluk, sabır, iyilik, yardımseverlik, af, merhamet gibi güzel huyların insanların birbirlerine sevgi bağı altında sıkıca kaynaşmasını sağlayıcı önemli birer moral faktörleri olduğunu söylememiz mümkündür (Günay, 2017). Dini tutumun sahip olduğu bu önemli faktörler, farklılıklara karşı daha ılımlı yaklaşılmasını sağlamaktadır diyebiliriz. Bu durum dini tutumu yüksek bireylerin çokkültürlülüğe olan yaklaşımının pozitif düzeyde olduğunu açıklayıcı niteliktedir demek mümkündür.

6. Tartışma ve Sonuç

Çalışmada öğretmen adaylarının çokkültürlülük algısı demografik özellikler ve dini tutum değişkenleri kapsamında ele alınmıştır. Çalışmaya eğitim fakültesinde öğrenim gören 390 öğretmen aday katılmıştır. Çalışmaya katılan öğretmen adaylarının çokkültürlülük algılarının ($x,108,06$) yüksek olduğu görülmektedir. Ölçek maddeleri içeriklerine bakıldığında öğretmen adaylarının çokkültürlülüğün önemli değişkenlerinden olan, dini inanç, kültür, etnik kimlik ve farklı düşüncelere sahip olma durumlarını en yüksek oranda kabul ettikleri ancak “*Çevremdeki insanların farklı dille anlaşmaları beni rahatsız*

etmez” ifadesini en düşük oranda kabul ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmen adaylarının din, düşünce, kültür ve inanç farklılığını kabul ettikleri ancak dil farklılığına karşı daha olumsuz bir tutuma sahip oldukları görülmektedir. Dil farklılığına ilişkin takınılan olumsuz tutumun ayrıca araştırılması literatüre yeni bir katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın temel hipotezleri arasında yer alan dini tutum ve çokkültürlülük ilişkisi sonucu, öğretmen adaylarının dini tutumları yükseldikçe çokkültürlülük algısının da yükseldiği, iki değişken arasında pozitif yönlü orta düzeyli bir ilişkinin bulunduğu yönündedir. H5 “*Dini tutuma göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Dini tutum düzeyi arttıkça çokkültürlülük algısı pozitif düzeyde yükselmektedir*” hipotezi çalışmanın verileri tarafından doğrulanmıştır. Dini tutum sanılanın aksine farklılıklara olan bakış açısının daha pozitif olmasında etkili bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Dindar bireylerin kendi kültüründen, dilinden, dininden vb. farklı olanlara karşı daha ılımlı bir bakış açısına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tüm evrensel dinlerde ortak olan hoşgörü, tevazu, barış, çatışmadan kaçınma, merhamet gibi olgular dindar bireyin çoğulculuğa karşı olumlu tutum sergilemesinde etkili birer faktör olarak görülebilir.

Çalışmanın hipotezleri kapsamında diğer sonuçları ise şu şekildedir: Öğretmen adaylarının dini tutum ortalaması (x,27,59) orta düzeydedir. Türkiye’de yapılan diğer dini tutum çalışmaları ile karşılaştırıldığında çalışmaya katılanların dini tutum düzeylerinin önceki yıllarda yapılan çalışmalara göre daha düşük olduğu görülmektedir (Kökcü, 2019; Şengül, 2020). Bu çalışma sonucunda, çalışmaya katılan öğretmen adaylarının dini tutum puanlarının düşük olduğunu ve öğretmen adaylarının önceki çalışmalarla yapılan karşılaştırmalar sonucunda dünyevileşmeye doğru meylettiklerini söylemek mümkündür.

Çalışmada ele alınan H1 “*Cinsiyet değişkenine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Kadınların çokkültürlülük algısı erkeklere göre daha olumludur*” hipotezinin çalışmanın verileri tarafından doğrulandığı görülmektedir. Çalışmaya katılan kadın öğretmen adaylarının (x,110,03) çokkültürlülük tutumunun erkek öğretmen adaylarına (x,101,04) oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de yapılan diğer saha çalışmalarında da bu sonuca ulaşılmıştır (Bulut - Sarıçam, 2016; Arslan - Çalmaşur, 2017; Aktoprak,

vd., 2017). Ancak cinsiyet değişkenine göre çokkültürlülük algısında anlamlı düzeyde farklılık olmayan çalışmalar da mevcuttur (Yazıcı vd., 2016). Kadın öğretmen adaylarının erkek öğretmen adaylarına göre farklılıklara ve çoğulculuğa karşı daha ılımlı bir tutum sergilediklerini söylemek mümkündür.

H2 “Eğitim görülen sınıf derecesine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Sınıf düzeyi ilerledikçe çokkültürlülük algısı yükselmektedir” hipotezinin çalışmanın verileri tarafından kısmen doğrulandığını söylemek mümkündür. Gruplar arası yapılan çoklu karşılaştırma sonuçlarına göre 5. sınıf ve uzatmalı öğrenciler ile 1, 2, 3, ve 4. sınıf öğrencileri arasında anlamlı düzeyde bir farklılık tespit edilmiştir. 2. sınıf öğretmen adaylarının çokkültürlülük algılarının en yüksek seviyede olduğu, uzatmalı ve 5. sınıf öğrencilerinin çokkültürlülük algısının en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Uzatmalı ve 5. sınıf öğrencilerinin öğretmenlik ve öğretmenlik alanından uzaklaşması, okula olan bağının kuvvetli olmaması sebebi ile çokkültürlülük ve çokkültürlülüğe ilişkin kavram ve eğitimden uzaklaşmış olması çokkültürlülük algılarının düşük olmasında etkili bir faktör olarak ele alınabilir. Ayrıca uzatmalı öğrenciler ile üniversiteye yeni başlayan öğrenciler arasında yaşanan kuşak farklılaşması da bu durum üzerinde etkili bir faktör olarak belirtilebilir.

H3 “Hayatın büyük çoğunluğunun geçtiği yere göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır. Hayatın çoğunu kentte geçirenlerin çokkültürlülük algısı diğer yaşam alanlarına göre daha olumludur” hipotezi çalışmanın verileri tarafından yanlışlanmaktadır. Çalışmaya katılan öğretmen adaylarından en yüksek çokkültürlülük algısına sahip olanların ilçede yaşadığı, daha sonra köy, büyükşehir ve ilde yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Yurt dışında yaşayanların ise çokkültürlülük algılarının en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Mekânsal farklılıkların küresel dünyada buharlaşması ile köylülük ya da kentlilik olgusu da birbiri ile zaman zaman iç içe geçmektedir. Kentsel olgular artık kırsal mekânlarda kırsala ait olan olgular ise kentsel mekânlara taşınmış vaziyettedir. Örneğin köy ya da şehir farkı olmaksızın her mekânda internet kullanımı, teknolojik aletleri kolay elde edebilme, köy ile şehirler arasında kurulan ulaşım ağlarının gelişmesi vb. faktörler köylülük ve kentlilik olgularının birbirleri ile iç içe geçmesinde etkili

bir öge olarak ele alınabilir.

H4 “*Ekonomik durum değişkenine göre çokkültürlülük algısı anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır*” hipotezi çalışmanın verileri tarafından doğrulanmıştır. Ekonomik durum yükseldikçe çokkültürlülük algısı da artmaktadır. Ekonomik durumun yüksek olması bireylerin hayat standartlarına, toplumsal tutum ve davranışlarına yansımaktadır. Ekonomik anlamda iyileşme bireylerin kendi kabuklarından sıyrılmalarına neden olurken, kişilerin hayata olan bakış açılarını daha geniş çerçeveden ele almalarını da olumlu düzeyde etkilemektedir.

Sonuç olarak öğretmen adaylarının çokkültürlülük algısının yüksek olduğu; din, kültür, düşünce farklılıklarını olumlu değerlendirirken, dilsel farklılıkları olumsuz değerlendirdiği; dini tutumlarının orta seviyede olduğu, dini tutumun Tanrı ile ilişki boyutunu en yüksek oranda yaşadıkları, kadınların erkeklere oranla çokkültürlülük algılarının daha yüksek olduğu, sınıf düzeyine göre çokkültürlülük algısının farklılaştığı, ekonomik durum arttıkça çokkültürlülük algısının, dini tutum arttıkça da çokkültürlülük algısının arttığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Çalışmada dini tutum arttıkça çokkültürlülük algısının artacağı ana hipotezinin doğrulandığı görülmüştür. Dinin çokkültürlülük tutumu üzerinde pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Aktoprak, Ayten vd. “Attitudes of primary school teachers toward multicultural education”. *Quality & Quantity* 52 2017, 1-14.
- Arslan, Aysel - Çalmaşur, Hilal. “İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin çokkültürlü eğitim tutumları ve demokratik tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi”. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 34 (2017), 90-109.
- Ayaz, Mehmet Fatih. “Çokkültürlülük Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması.” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/57 (2016), 463-471.
- Bulut, Merve - Sarıçam, Hakan. “Okul Öncesi Öğretmen ve Öğretmen Adaylarında Çokkültürlü Kişiliğin Çokkültürlü Eğitim Tutumları Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2016), 295-322.
- Canatan, Kadir. *Avrupa’da Müslüman Azınlıklar*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

- Cırık, İlker. “Çokkültürlü Eğitim ve Yansımaları”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 34 (2008), 27-40.
- Çetinkaya, Yalçın. *Reklamcılık*. Ankara: Ağaç Yayınları, 1992.
- Çoban, Aysel Esen vd. “Öğretmen Adaylarının Kültürel Farklılıklara Yönelik Bakış Açılarının Çeşitli Demografik Değişkenlere Göre İncelenmesi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi* 10/1 (2010), 125-131.
- Damgacı, Fadime ve Aydın, Hasan. “Akademisyenlerin Çokkültürlü Eğitime İlişkin Tutumları”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 12/45 (2013), 325-341.
- Demir, Semra - Başarır, Fatma. “Evaluation of Pre-Service Teachers’ Opinions of Multicultural Education”. *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal* 4/9 (2013), 1-30.
- Demir, Semra. “Çok Kültürlü Eğitimin Erciyes Üniversitesi Öğretim Elemanları İçin Önem Derecesi”. *Turkish Studies* 7/4 (2012), 1453-1475.
- Deniz, A. Çağlar. “Eğitilmiş Gençliği Anlamada Yeni Bir Tipoloji Önerisi: Cool Gençlik”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2012), 115-139.
- Doytcheva, Milena. *Çokkültürlülük*. çev. Tuba Akıncılar Onmuş. Ankara: İletişim Yayınları, 2020.
- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Gay, Geneva. *A Synthesis of Scholarship in Multicultural Education. Urban Monograph Series*. North Central Regional Educational Lab. 1994.
- Giddens, Anthony - Sutton, Philip W. *Sosyoloji*. çev. E. Arzu Kayhan. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 8. Basım, 2019.
- Güngör, Sabri vd. “Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülüğe İlişkin Tutumları”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 17/66 (2018), 816-837.
- Karaca, Mehmet. “İnternet Gençliği: Yeni Bir Gençlik Tipleme Denemesi”. *e-Journal of New World Sciences Academy* 2/4 (2007), 419-438.
- Karaçam, Mustafa Şahin - Koca, Canan. “Beden Eğitimi Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük Farkındalıkları”. *Hacettepe Journal of Sport Sciences* 23/3 (2012), 89-103.
- Kaya, Mevlüt. *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Kökcü, Hamza. *Üniversite Öğrencilerinde Aile İçi Dini Aktiviteler Dini Tutum*

- ve Yaşam Doyumunu Arasındaki İlişki*. İstanbul: Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2011.
- Lasch, Christopher. *Narsizim Kültürü*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2006.
- Ok, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 528-549.
- Özmen, Nebile. *Çokkültürlü Toplumda Sosyal Entegrasyon ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- Parekh, Bhikhu. *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek, Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*. çev. Bilge Tanrıseven. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002.
- Saygılı, Gizem. "Gençlerin Çokkültürlü Yeterlik Algıları". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 24/2 (2020), 277-288.
- Şengül Fatma Nur – Aydınalp Halil. "Yeni Bir Gençlik Tipolojisi ve Ölçek Denemesi: Hedonist Gençlik". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1/50 (2021), 124-138.
- Şengül, Fatma Nur. *Gençlik Hedonizm ve Din*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2020.
- Taylor, Charles vd. *Çokkültürlülük Tanınma Politikası*. çev. İlknur Özdemir. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1996.
- Ünlü, İhsan - Örtün, Hakan. "Öğretmen Adaylarının Çokkültürlülük ve Çokkültürlü Eğitime Yönelik Algılarının İncelenmesi". *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 21 (2013), 287-302.
- Ünver, Günay. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Wilson, Bryan. "Sekülerleşme". çev. Ali Bayer. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. M. A. Kirman - İ. Çapçioğlu. 9-24. Ankara: Otto, 2015.
- Yazıcı, Fatih vd. "Tarih Öğretmenlerinin Çokkültürlülük ve Yurtseverlik Tutumları Arasındaki İlişki". *Turkish Studies* 11/9 (2016), 947-964.